

K NIEKTORÝM CHARAKTERISTICKÝM PRVKOM LEXIKY SOCIALISTICKÉHO JAZYKA – NA PRÍKLADOCH ZO SLOVENSKEJ STRANÍCKEJ TLAČE V ROKU 1968 (1)

TO SOME LEXICAL CHARACTERISTICS OF THE LANGUAGE OF SOCIALISM – WITH EXAMPLES OF THE 1968'S POLITICAL PRESS IN SLOVAKIA

Patrícia Molnárová

Katedra slovenského jazyka a komunikácie, Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

slovenský jazyk, 1. ročník, denná forma štúdia

patricia.molnarova@umb.sk

Školiteľ: **prof. PaedDr. Vladimír Patráš, CSc. (vladimir.patras@umb.sk)**

Klíčové slová

socialistický jazyk, lexéma, tlač, strana, demokracia

Key words

language of socialism, lexeme, paper, a political party, democracy

1. Úvod, ciele, výskumný materiál

Stranícka tlač patrí k špecifickému typu printového média v 20. storočí. Na území Slovenska išlo o noviny predstavujúce tlačový orgán ÚV KSČ a ÚV KSS, ktoré vychádzali s celoštátnou aj regionálnou platnosťou (krajské a okresné noviny). Ich primárnou funkciou bola aktivizácia, informovanie a organizácia politickej strany. Mobilizovanie čitateľského publika smerujúce k vyzdvihovaniu pozitívnej činnosti strany v každom spoločenskom aspekte sa prejavovalo vysokou mierou uplatňovania ideológie a propagandy v jazyku tlače. (McQuail, 2009) Tento typ média sa vyznačoval špecifickým jazykovým prejavom. (2) P. Fidelius (2016), ktorý sa ako jeden z prvých autorov v československom priestore venoval problematike jazyka v období pred rokom 1989, ho vníma zo širšieho uhla pohľadu a píše o reči, nie o jazyku, ktorú klasifikuje ako ideologickú zbraň. Jazyk socializmu sa vyznačoval komplikovanou interpretáciou pre súdobého používateľa, ale aj pre odborníkov zaoberajúcich sa jazykom a reáliami socializmu. Komunistická reč je podľa autora súčasťou a výrazom oficiálnej ideológie. Charakteristické špecifiká jazyka straníckej tlače boli determinované spoločensko-politickým zriadením v Československu a stali sa predmetom výskumu nielen lingvistov, ale aj vedcov z iných príbuzných humanitných odborov. Na niektoré znaky socialistického jazyka v československých podmienkach poukázal O. Exner (1992). Formuloval štyri kategórie typických prejavov jazyka, medzi ktoré patrí: a) nahrádzanie krátkych slov a fráz rozvitými; b) využívanie nezrozumiteľných výrazov, cudzích slov a skratiek; c) nahrádzanie konkrétnych a presných pojmov všeobecnými a obsahovo vyprázdnenými; d) nadmerné využívanie pasívnych sloviac namiesto aktívnych. V dôsledku uplatňovania týchto aspektov v jazyku a komunikácii je možné konštatovať, že socialistický jazyk sa pre bežného čitateľa stával komplikovaným, všeobecným, zdĺhavým a celkovo nezrozumiteľným. V slovenských podmienkach nie je táto časť jazykového výskumu rozvinutá a výskumy socialistického jazyka sú frekventovanejšie v prostredí Českej republiky, kde súčasní autori vo svojich výskumných koncepciách nadviazali na analýzy a východiská P. Fidelia (Čermák – Cvrček – Schmiedtová, 2010; David et al., 2013; Macura, 1992; Schmiedtová, 2012; Váňa, 2013). V dôsledku toho sme vychádzali primárne z českých teoretických koncepcií, pričom sme zistené poznatky aplikovali na analýzy slovenských publicistických textov a podložili vlastnou interpretáciou zistených faktov. Poznatky a dáta získané vlastným výskumom sme synteticky uviedli v grafickom zobrazení doplnenom o analytický náhľad na každý konkrétny jav spoločne s príkladmi prevzatými z dobovej tlače.

Predložený text si kladie za cieľ vymedzenie a objasnenie niektorých charakteristických prvkov socialistického jazyka, ktoré vyvodzujeme z lexiky používanej v tlači daného obdobia.

Výskumnú vzorku, ktorá je východiskom spracovaného príspevku, predstavuje súbor päťdesiatich štyroch úvodníkov publikovaných v denníku *Pravda* v roku 1968. Pri výskume vybraných textov sme sa zamerali na kvantitatívne aj kvalitatívne zložky lexiky, objasnili výskyt, význam a kontext vybraných frekventovaných lexém. V záujme komparácie súčasného významu skúmaných lexém s možnou významovou zmenou v dôsledku kontextových, spoločenských a politických zmien sme využili *Krátky slovník slovenského jazyka* (2003), *Slovník súčasného slovenského jazyka* (2006, 2011, 2015) a *Slovník slovenského jazyka* vydaný v roku 1968.

2. Lexéma „strana“

K najfrekventovanejším lexémam vyskytujúcim sa v skúmaných textoch z denníka *Pravda* patrili: demokracia, komunisti, práca, strana a súdruh. V prípade lexémy „súdruh“ bol kvantitatívne zohľadnený aj tvar súdružky v ženskom rode. Pri zostupnom zoradení od najfrekventovanejšej lexémy je na prvom mieste lexéma „strana“. Nasledovné poradie ostatných lexém je viditeľné v prehľadovej tabuľke (Tabuľka 1).

Tabuľka 1 – Výskyt skúmaných lexém v úvodníkoch

Lexéma	Výskyt (v jednotkách za rok 1968)
strana	477
práca	124
komunisti	120
súdruh	110
demokracia	91

V priebehu obdobia od januára do júna sa v päťdesiatich štyroch publikovaných úvodníkoch vyskytla lexéma „strana“ v počte 299-krát. V druhej polovici roka, od júla do decembra, bol výskyt nižší, iba 178-krát. Pokles je možné odvodzovať z faktu, že v súvislosti s augustovými udalosťami a z toho vyplývajúcimi spoločensko-politickými zmenami, došlo k úpravám aj v rámci publikačnej činnosti periodika. Hoci zníženie vo vydávaní úvodníkov nebolo natoľko výrazné ako pri žánri komentárov, stále je pozorovateľná zmena vo frekvencii, ktorá sa prejavila hlbokým prepadom v júli a následne opäť poklesom v septembri v súvislosti s obnovením cenzúry. (3) V porovnaní s ostatnými skúmanými lexémami v rovnakom období a na rovnakom priestore ich výrazne prevyšuje napriek tomu, že do výsledného súčtu neboli zaradené skratky obsahujúce slovo „strana“ ako napr. KSČ, KSS, ÚV KSČ a ďalšie.

Pri zohľadnení a následnej komparácii sémantického významu môžeme zaznamenať určité rozdiely. Podľa súčasného vymedzenia to je „politická organizácia vystupujúca za záujmy istej spoločenskej skupiny“ (KSSJ, 2003, s. 709). Staršia definícia uvádza, že ide o „politickú organizáciu združujúcu najaktívnejších príslušníkov určitej spoločenskej triedy, ochraňujúca záujmy tejto triedy a vedúca boj s nepriateľskými triedami: komunistická s. vedúca sila robotníckej triedy“ (SSJ, 1964, s. 270). Pridáva aj význam s aspektom hovorovosti v zmysle komunistickej strany skrátene označovanej iba ako strana. V druhej definícii je zohľadnený ideologický príznak „strany“ ako ochrankyne a zároveň bojovníčky. Bežným javom bolo označenie „strana“ v zmysle partaj, avšak nikdy nie ako prvotný význam a zvyčajne s označením príznaku hovorovosti až pejoratívnosti. (*Synonymický slovník*, 2004 s. 687) V skúmaných úvodníkoch je časté použitie lexémy „strana“ v spojeniach s charakterom privlastňovania, napr. *naša strana, leninská strana, komunistická strana*.

Vzhľadom na publicistický charakter materiálu v straníckej tlači a v súvislosti s vysokým výskytom skúmaného prvku je potrebné zohľadniť základné charakteristiky daného štýlu. J. Mistrík (1997) poukazuje na odlišnosti vo vnímaní princípu opakovania, ktoré sú determinované typom textu, v ktorom sa vyskytujú. Môže však ísť aj o problematiku redundancie spôsobujúcu regresiu jazykového prejavu. V prípade publicistického štýlu je opakovanie slov dané v závislosti od žánru a typu prenosového prostriedku. Pri analytických žánroch, ku ktorým patria úvodníky, sa uplatňuje rovnaký princíp ako pri vecných náučných textoch. Synonymia nie je prípustná, preto je frekvencia opakovania slov a slovných spojení vyššia. Pri prenosovom médiu novín to nemusí byť nutným

pravidlom, keďže čitateľ je schopný sa späť vrátiť ku ktorejkoľvek časti textu a nie je odkázaný iba na jedno počutie, ako je tomu v prípade rozhlasu alebo televízie.

Nadmernosť výskytu skúmanej lexémy v textoch úvodníkov je viac postrehnuteľná pri komplexnom zohľadnení celého súboru textov, ale napriek tomu môže jej výskyt priblížiť niekoľko príkladov z tlače:

Trinástim zjazdom zvolený Ústredný výbor bol od svojho zvolenia a je aj naďalej jednotný v základných otázkach línie a politiky strany a podľa plánu jednotného postupu celej strany uznesenia strany napĺňa. (Pravda, 9. 1. 1968; zvýraznila autorka)

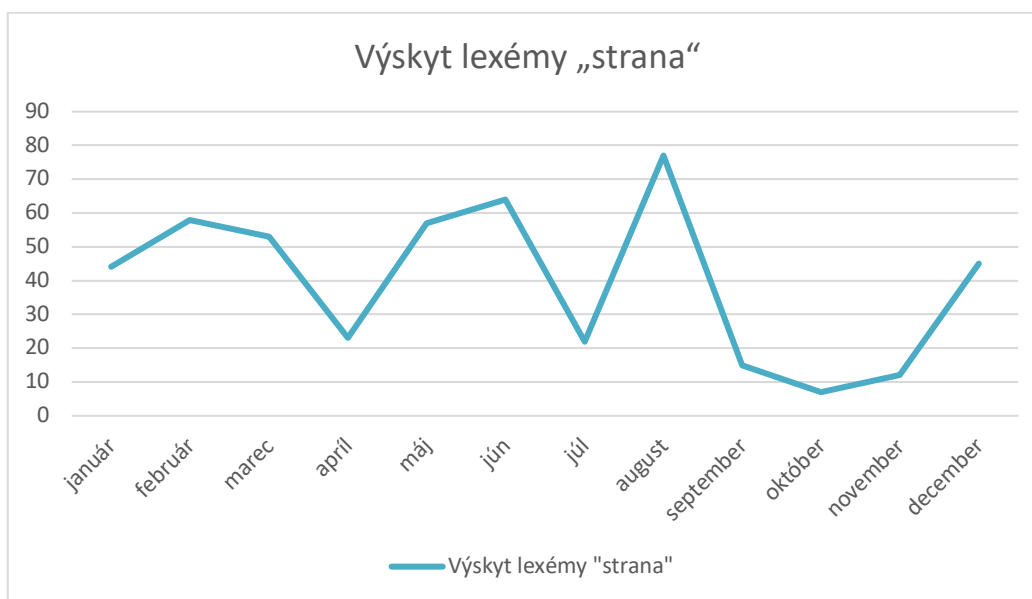
Preto v úvahách nad stanovami bude iste u jedných prevažovať zameranie na cieľovú rovinu, ktorú by chceli mať pre vnútorný život a fungovanie strany v stanovách zafixovanú, druhých zas nepopustí gravitačná príťažlivosť tradičných predstáv a reálne bremeno faktického stavu, v ktorom sa strana nachádza. Iste nemožno nebrať ohľad na stav strany, no nemenej dôležité je nestratiť z očí cieľ – utváranie strany ako demokratickej organizácie. (Pravda, 20. 6. 1968; zvýraznila autorka)

História strany dokazuje, že príťažlivosť a akcieschopnosť strany závisí aj od jej programu a jeho dôsledného uskutočňovania; od toho, ako vie strana vyjadriť záujmy a potreby ľudí a ako ich vie presadzovať a realizovať. Stanovy strany nie sú nejakým samoučelom – v podstate sú nástrojom na splnenie daného programu. Nepredstavujú len záväzné pravidlá pre správanie sa členov, ale odrážajú aj ciele strany v rozličných etapách a úroveň marxistického myslenia v nich. (Pravda, 21. 8. 1968; zvýraznila autorka)

Pri vybraných príkladoch je potrebné upozorniť na charakteristickú dĺžku a komplikovanosť súvetí, čo bol jeden z príznačných javov komunistického jazyka. Vzhľadom na rozsah vety sa môže zdať, že sa princíp opakovania v texte vytráca alebo nie je natoľko jednoznačný, ako by tomu bolo v prípade kratších a štylisticky jednoduchších viet, na ktoré je čitateľ zvyknutý pod vplyvom súčasnej publicistiky. Cieľ častého opakovania vybraného slova v rovnakom tvare môžeme vidieť v snahe zdôrazniť niektoré aspekty činnosti strany v spoločnosti. Je to zrejmé tiež z kolokácií, v ktorých sa lexéma nachádza ako napr. *fungovanie strany, stav strany, utváranie strany, história, stanov* či *ciele strany*. Opakovanie a zdôrazňovanie vystupuje vo funkcii neustálej pripomienky dôležitosti strany a jej nevyhnutnosti pre spoločnosť. Je to charakteristický jav socialistického jazyka determinovaný ideologicko-propagandistickým nastavením politického režimu vnímajúceho vedúcu úlohu strany ako pilierový prvok. V súvislosti s tým je zdôrazňovaný princíp jej nadradenosti a neomylnosti, ktorý nie je explicitne daný, ale implikácia vyplýva z propagandy: „Sumárne řečeno, strana má vždycky pravdu. Pokaždé jinou, protože historicky konkrétní. Vědeckost této pravdy záleží v tom, že se pružně přizpůsobuje měnícím se objektivním potřebám vývoje společnosti.“ (Fidelius, 2016, s. 78) V tomto prípade môžeme z hľadiska štylistiky hovoriť o nefunkčnosti využívania synonymie, konkrétne zámenných synonym. Ako uvádza J. Findra (2013), ide o štylistickú neobratnosť pri opakovaní výrazu, pričom vo funkcii konektorov vystupuje stále rovnaká lexéma namiesto funkčného zámene. Tým dochádza k stereotypizácii textu.

Uvedené príklady z úvodníkov *Pravdy* dokladajú istú statickosť a meravosť jazyka socializmu. Konkrétny výskyt vybranej lexémy je viditeľnejší v prehľade (Graf 1) zaznamenávajúcom jej frekvenciu počas jednotlivých mesiacov. Nárast vo výskyte zaznamenaný v auguste je spôsobený publikovaním úvodníkov na spoločensky aktuálnu a v danom období (ešte pred začiatkom okupácie) často skloňovanú tému schvaľovania a prijímania nových stanov strany. Napriek vydaniu iba troch úvodníkov v priebehu mesiaca, súdobá štylistika v značnej miere využívala konštrukcie s uplatnením slova strana, napr. *stanovy strany, vývin v strane, vývin prijatia nových stanov strany* a podobne. V dôsledku opakovaného zdôrazňovania lexémy strana, napriek jasnosti a zrozumiteľnosti kontextu, výsledná číselná hodnota lexémy stúpla k číslu sedemdesiatšesť. Výraznejší nárast v decembri je spôsobený publikovaním úvodníkov s ročným rekapitulujúcim charakterom, odkazujúcim na vývin v spoločnosti a politickej sfére, ktoré sú neodmysliteľne späté s činnosťou komunistickej strany.

Hodnotenie situácie v krajine, posun, ku ktorému došlo a uskutočnené zmeny sú vzťahované na činnosť a akcie strany, čo sa prejavilo jej častejším výskytom v textoch publikovaných úvodníkov.

Graf 1 – Výskyt lexémy „strana“ v úvodníkoch *Pravdy* v priebehu roka 1968

Lexéma „strana“ nadobúda podľa slovníkovej definície politický význam, a preto môže byť zaradená k tzv. spoločensko-politickej lexike. Ide o termín zaužívaný v lingvistike od polovice 20. storočia označujúci lexiku s priamym či nepriamym sémantickým významom naviazaným na politický aspekt spoločnosti. E. Molnárová ju definuje ako „súhrn slov a slovných spojení, ktoré obsahujú sémantický komponent poukazujúci na vzťah k vnútornej a zahraničnej politike a politickému životu. Je preto viazaná na národné špecifiká politického diania, ktoré nachádzajú svoj odraz v jazyku“ (2013, s. 14). Lexéma „strana“ môže byť podľa tohto teoretického vymedzenia politémou, ale zároveň aj ideológomou. Okrem prítomnosti politického komponentu sa dá rozoznať dobovo-politická determinovanosť a symbolický význam, ktoré sú autorkou uvedené ako charakteristické znaky politémy.

Determinácia viazaná na obdobie socializmu (1948 – 1989) sa prejavuje prítomnosťou pojmu v slovníkoch zameraných na jazyk socializmu, kde sa zdôrazňuje jeho frekventované používanie najmä v 50. – 70. rokoch (Schmiedtová, 2012), ale aj výskyt lexémy ako súčasť dobových kolokácií (Čermák – Cvrček – Schmiedtová, 2010), napr. *bojeschopnosť strany, bratrská strana, príslušnosť strany, vyzbrojiť stranu, zabezpečiť stranu, zjednocovať stranu* a i. Zo slovenského novinového prostredia môžeme vybrať kolokácie typu *prácu strany, program strany, cítenie k strane, politika strany, úlohy strany, demokratizácia strany, slúžiť strane, princípy jednoty strany, ozdravenie života strany* a pod. Okrem príslušnosti k politickej lexike, má lexéma aj vyššie uvedený ideologický príznak, čo ju podľa E. Molnárovej klasifikácie radí k ideológomam. Autorka uvádza, že „zvláštnosti ideologicky determinovaného slova nie sú dané iba štruktúrou jeho lexikálneho významu, ale aj charakterom funkcie, ktorú plní, a ktorá priamo závisí od ideológie nositeľa jazyka“ (2013, s. 59). V období komunistického režimu sa tento postoj odrážal v uvedených slovníkových výkladoch niektorých pojmov. K ďalším, ktoré by bolo možné zaradiť do kategórie ako politém, tak aj ideológom patria lexémy „komunisti“ a „súdruh“.

3. Lexémy „komunisti“ – „súdruh“

Rozdiely existujúce v chápaní významu lexémy „komunisti“ sú vo vnímaní samotného pojmu komunizmus. KSSJ (2003) ho uvádza ako utopistické učenie o sociálne spravodlivej spoločnosti či ako marxisticko-leninské učenie o spoločenskom vlastníctve výrobných prostriedkov a odmeňovaní podľa potrieb. Komunista je teda príslušník strany uplatňujúcej túto ideológiu. Konkrétny ideologický

rozmer je prítomný v definícii podľa SSJ (1959), podľa ktorého je komunizmus: 1. spoločensko-ekonomická formácia vyrastajúca na troskách kapitalizmu a nastupujúca po období diktatúry proletariátu, založená na spoločenskom vlastníctve výrobných prostriedkov a na rozdeľovaní výrobkov podľa potrieb; 2. ideológia revolučného proletariátu odhaľujúca vykorisťovateľský princíp kapitalizmu a odôvodňujúca vybudovanie beztriednej spoločnosti alebo 3. nevedecká ideológia usilujúca sa o sociálnu rovnosť.

V grafickom znázornení (Graf 2) je viditeľný priebežný posun vo frekvencii výskytu skúmanej lexémy. Výrazným prvkom je zvýšenie v máji, kedy sa lexéma objavila v texte úvodníkov v počte 31-krát. Je to dôsledok publikovania textu s názvom *Kto sú „priatelia ľudu“?*, ktorého autorom bol Július Paľo. Prekladom slova demokrat, odvodeného od termínu demokracia, do podoby „priateľ ľudu“ sa v texte dostala do popredia dvojica demokrati – komunisti, významovo prezentovaná vo vzťahu antonymie. Stálym poukazovaním na dosiahnuté zásluhy, pozitívne alebo negatívne činnosti oboch spoločensko-politických skupín obyvateľov sa vystupňovala frekvencia skúmanej lexémy. Rovnaká situácia by nastala aj v prípade výskumu slova demokrati, resp. v tomto prípade „priatelia ľudu“.

Graf 2 – Výskyt lexémy „komunisti“ v úvodníkoch Pravdy v priebehu roka 1968

V publicistických textoch môžeme nájsť lexému „komunisti“ primárne v dvoch podobách. Na jednej strane je to prípad osobného spájania pojmu s človekom, kde môže byť vo význame citeľný istý stupeň expresie, napr. *nám komunistom, my komunisti, spisovateľ – komunista, majster – komunista, človek – komunista* alebo *A čo sa týka nás, komunistov?* Na vybraných príkladoch možno vidieť stotožnenie sa predstaviteľa strany so stranou, čo je podobné príkladom pri lexéme „strana“, ktorá bola často označená privlastňovacím zámenom *naša*. V tomto prípade ide o príklad jednostranného vymedzenia cez jazykové prostriedky. Druhá podoba lexémy „komunista“ sa vyskytovala v dvojici komunista – bezpartajný/nestraník. Výskyt tejto dvojice lexém môžeme nájsť v dvoch podobách. Po prvé je to ich spojenie v priamej opozitnej dvojici, kedy významovo poukazuje na bipolárne členenie spoločnosti. Človek mohol byť buď jedno, alebo druhé, pričom v každom prípade stál na opačnej strane oproti tomu druhému. Problematike členenia spoločnosti na dve skupiny podľa príslušnosti k strane sa bližšie venoval vo svojich esejistických prácach P. Fidelius (2016). Zároveň použitie iba termínu komunista/komunisti vyčleňuje ostatných občanov a členov spoločnosti z diania a účasti, akoby sa ich ani netýkali. Tento model je viditeľný v príkladoch:

Komunisti ju [akčnú jednotu strany, P. M.] *pociťujú ako podmienku, bez ktorej by strana nemohla úspešne pracovať, riešiť problémy spoločnosti a potreby ľudí.* (Pravda, 3. 12. 1968; zvýraznila autorka)

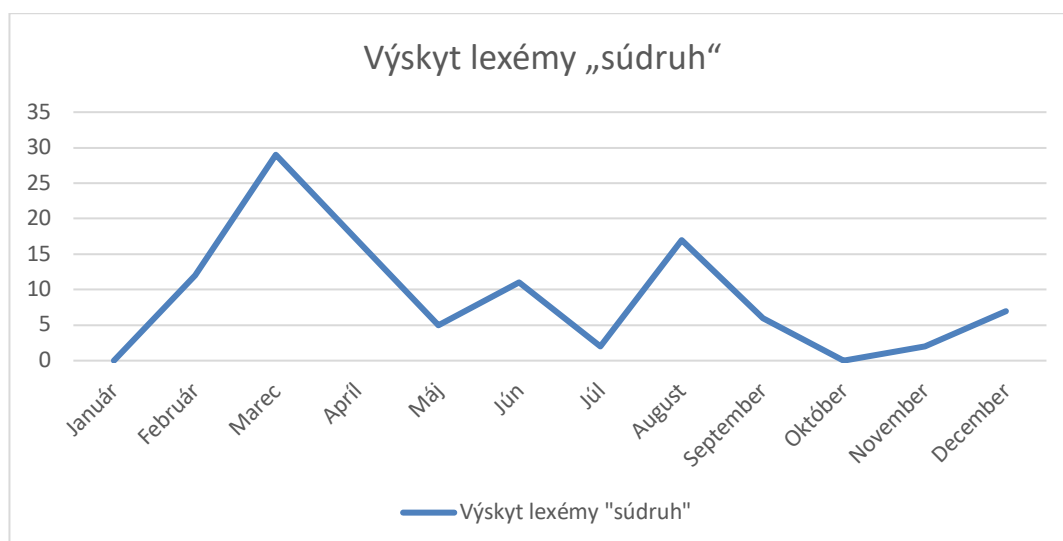
Nesvedčí o aktivite komunistu ani neposlúži ku cti, ak niekto napadne čestného člena strany, ale aj nepartajného, a nikto sa ho z 200 komunistov nezastane. (Pravda, 1. 6. 1968; zvýraznila autorka)

Konkretizácia naznačeného modelu poukazuje na samostatné postavenie lexémy „komunista“, obsahovo a významovo sa vzťahujúce iba k príslušníkom strany, ktorí pociťujú opísaný problém v strane, čo automaticky odsúva ostatných občanov na perifériu akéhokoľvek záujmu o dianie v spoločnosti. V druhej vete je predstavená iná situácia. V spojení *čestného člena strany, ale aj nepartajného* je člen strany prívlastkom charakterizovaný vlastnosťou čestný, čo predstavuje generalizáciu v zmysle čestnosti každého občana, ktorý je príslušníkom strany, teda komunistom. Výraz je s výpoveďou gramaticky spätý vo funkcii predmetu, ostáva však hierarchicky odstupňovaný tak graficky (čiarkami), ako aj intonačne v prípade čítaného textu (pauzy). V kontexte pôsobí dojmom dopĺňujúcej, druhotnej informácie, ktorá je sekundárna k významu spojenia *čestného člena strany*.

Druhou možnosťou aplikovanou na danú lexému je využitie jej komplementárnej funkcie v rámci významu a kontextu vety. V tom prípade sa medzi dvojicou slov komunisti – nepartajní/nestraníci nevytvára vzťah opozície, ale sémanticky sa vzájomne dopĺňajú a v rámci komunikačnej situácie tak komplexne zahŕňajú všetkých obyvateľov, čím sa stráca príznak nadradenosti u príslušníkov strany. Uvedený efekt je zvyčajne dosiahnutý použitím syndetického spojenia slov s vhodnou spojkou. Napríklad:

Znie to paradoxne, ale práve teraz, v obrodnom procese, ktorý vznikol z vlastnej iniciatívy KSČ v čase, keď sa zvýšila aktivita väčšiny komunistov i nepartajných, dostali sa niektorí členovia strany aj funkcionári do akejsi pasívnej rezistencie. (Pravda, 1. 6. 1968; zvýraznila autorka)

S lexémou „komunista“ úzko súvisí lexéma „súduh“ predstavujúca označenie alebo vzájomné oslovenie členov komunistickej strany. Je to slovo používané výhradne v oficiálnej komunikácii, ktoré nepresahovalo do súkromného života alebo priateľskej komunikačnej sféry. Obidva citované slovníky (KSSJ a SSJ) sa vo vymedzení slova zhodujú, pričom sa zvykne uvádzať aj význam v zmysle priateľ, ktorý sa však presunul do synonymického slovníka. V skúmanom publicistickom materiáli sa lexémy vyskytujú v približne rovnakom počte – komunisti sto dvadsaťkrát a súduh sto desaťkrát. Podobnosť v množstve výskytu môžeme vnímať v súvislosti so sémantickou podobnosťou medzi slovami. V súčasnej bežnej komunikácii nie je využívané, vzhľadom na to, že slovo „súduh“ sa v súvislosti s nadmerným uplatnením v rokoch 1948 – 1989 spolitizovalo a môžeme ho zaraďovať k spoločensko-politickej lexike, k politéme aj ideológeme, ako ich opísala E. Molnárová (pozri vyššie). Uvedené slovo predstavuje typ pomenovania používaného nielen v určitom období, ale aj konkrétnou skupinou ľudí. Je možné označiť ho za jednu z reálií socializmu.

Graf 3 – Výskyt lexémy „súduh“ v úvodníkoch Pravdy v priebehu roka 1968

V textoch môžeme nájsť lexému „súduh“ vo význame oslovenia nahrádzajúceho dnešný titul pán/pani, napr. *tvrdé slová padli na adresu súduha Michala Chudíka; boj súduha Dubčeka;*

prezidenta republika súdruha Ludvíka Svobodu; s osobou súdruha Antonína Novotného, súdružka Svodobová atď.:

Minulý piatok som dostala do redakcie telefonický odkaz **súduhov** z jedného okresu... (Pravda, 19. 8. 1968; zvýraznila autorka)

Stisol gombík na stolčeku, prišla súdružka a on objednal občerstvenie. (Pravda, 8. 4. 1968)

Toto pravidlo sa uplatnilo v priebehu roka a výsledok je zreteľne viditeľný v hodnotách na Grafe 3. Napriek úplnej absencii vo februári a v októbri, platí vyššie uvedené používanie lexémy v zmysle oslovenia. V marci korešponduje s publikovaným textom pod názvom *Konferencie nielen okresné*, ktorý je autorským počinom redakcie denníka *Pravda*. V úvodníku je opisovaný priebeh okresných konferencií, zhodnotenie činnosti politických predstaviteľov aj perspektívy k vývinu strany v ďalšom období. V súvislosti s opisom vystúpení jednotlivých členov strany sa často aplikovalo oslovenie v zmysle súdruh XY. V tejto podobe je lexéma často uplatnená aj v texte predstavujúcom osobnosť prezidenta Ludvíka Svobodu (*Má nás rád*, 8. 4. 1968). Posledné vyššie číslo v priebehu augusta sa vyskytlo 19. 8. 1968. Následne v priamej súvislosti so začiatkom okupácie úvodníky niekoľko dní nevychádzali (v danom čase bola formálna aj obsahová stránka prispôbená mimoriadnej situácii v krajine) a v ďalších mesiacoch sa daná lexéma v skúmaných textoch periodika nevyskytla. Prvé použitie je po okupácii datované až 22. 11. 1968, a to v konkrétnych príkladoch *názory progresívnych súduhov a súdruh Dubček*.

Ďalšou možnosťou identifikovanou v textoch je významove stotožnenie lexém „súdruh“ a „komunista“, napr.:

Keď na poslednom rokovaní Ústredného výboru našej strany v Prahe vystupovali súdruhovia Svoboda, Dubček, Černík, Husák a iní, ktorí šli do Moskvy na rokovania vybavení mandátmi dôvery strany i našich národov, veľká väčšina súduhov, prítomných v plnej Španielskej sále Pražského hradu, cítila, že títo muži urobili všetko, čo sa pre nás Slovákov i Čechov, komunistov i nestránikov, pre pokoj našich domovov urobiť dalo. (Pravda, 4. 9. 1968; zvýraznila autorka)

Na uvedenom príklade je zrejmé, že v prípade nahradenia „súduhov“ „komunistami“ by v sémantickom význame vety nedošlo k zmene. Keďže išlo o rokovanie ÚV, môžeme dedukovať, že prítomní v sále Pražského hradu boli členovia strany, a teda komunisti. Sémantika preto ostáva nezmenená. V druhej časti vety je zároveň prítomná vyššie uvádzaná opozitná dvojica *komunistov i nestránikov*. Slovo „súdruh“ sa v skúmanej publicistike vyskytuje aj v adjektívnych tvaroch v spojeniach ako napr. súdružský vzťah, súdružsky vysvetľovať, súdružsky podať ruku, súdružské ovzdušie atď. J. Pruša (2011) uvádza aj niekoľko ďalších kolokácií, medzi nimi soudružská kritika, soudružská návšteva, soudružská výpomoc, soudružské privítaní, soudružský polibek.

4. Lexéma „práca“

Slovo „práca“ bolo v kontextoch jazyka socializmu častým pojmom a stávalo sa súčasťou pozdravov, hesiel aj sloganov. J. Pruša uvádza, že „klasikové marxizmu-leninizmu považovali práci za prvotnú potrebu človeka a veškeré hodnoty videli jako výsledek práce“ (2011, s. 348). To sa v praxi odrazilo v častom výskyte tejto lexémy v rôznych kolokáciách, heslách alebo frázach tvoriacich súčasť propagandy. V. Schmiedtová (online) venovala pozornosť výskumu slova „práca“, pričom sa zamerala na tematické okruhy, ktoré sú s ním v totalitnom jazyku spájané, či už v pozitívnom alebo negatívnom význame. V jednej z ďalších štúdií zaradila slovo práca medzi tie prvky slovnej zásoby súdobej spoločnosti, ktoré mali pozitívne konotácie. Poukazovala tiež na pozorovania slovných spojení ako pracujúci ľud alebo pracujúca inteligencia, ktoré diferencovali tieto spoločenské vrstvy.

Lexéma bola často používaná aj vo sfére slovenských masovokomunikačných prostriedkov, čo dokazuje výskyt v úvodníkoch *Pravdy* v počte 124-krát v priebehu roka 1968. Špecifickejšie údaje

prezentuje Graf 4. K prudkejším prepadom došlo v mesiacoch apríl, júl a november, čo považujeme za následok publikovania tém, ktoré s daným slovom nepracovali, lebo pre nich nebolo kontextovo relevantné. Uskutočnené výkyvy nepovažujeme za dôsledok spoločensko-politických zmien, ktoré v uvedených mesiacoch neboli natoľko prelomové, aby sa výrazným spôsobom reflektovali v tlači.

Graf 4 – Výskyt lexémy „práca“ v úvodníkoch *Pravdy* v priebehu roka 1968

Lexému je možné nájsť v spojeniach *system a štýl práce, dôležitá práca, politická práca* alebo *stranícka práca*. Výskyt vo funkcii hesla či sloganu je identifikovateľný ako súčasť dlhšej vety, ktorej funkcia je však definovaná ako výzva resp. apel na čitateľa, nielen svojim obsahom, ale taktiež aj časovým obdobím, v ktorom bola publikovaná. Ide o príklady z úvodníkov pri príležitosti začiatku a konca kalendárneho roka:

Preto splňme všetci očakávanie ÚV KSČ, a po všetkých vinšoch a prípitkoch, ktoré sme na prahu nového roku vyriekli i vypočuli, pustme sa s elánom do práce všedného dňa. Hodiny merajú nielen chronologický, ale aj historický čas. No aj ten historický sa skladá z hodín statočnej práce. (Pravda, 9. 1. 1968; zvýraznila autorka)

A ak by mal byť mimoriadny [nový rok 1969, P. M.], nuž potom si želajme, aby taký bol v činorodej práci. (Pravda, 30. 12. 1968; zvýraznila autorka)

Z uvedených príkladov vyplýva niekoľko záverov. Ide o výber prívlastkov, s ktorými je slovo spájané. V tomto prípade sú to najmä pozitívne vymedzenia práce ako statočná, činorodá alebo každodenná, práca všedného dňa. Na druhej strane je v takto postavenej komunikácii zdôraznený apel na prácu v zmysle činnosti nevyhnutnej a neustále prítomnej v živote občanov, ktorá zároveň predstavuje diferencujúcu vlastnosť občana socialistického zriadenia. Možnosť nepracovať predstavovala neprijateľný koncept pre súdobú spoločnosť. Frazeologizmy zaužívané v období socializmu poukazovali na nevyhnutnosť práce a jej pozitívne vnímanie, napr. pozdrav *Česť práci!*, heslá ako *Buduj vlasť, posilniš mier!*; *Prácou posilniš mier!*; *Socialisticky pracovať, socialisticky žiť!* v prísloví *Bez práce nie sú koláče!* atď.

Okrem základnej lexémy „práca“ sú v textoch úvodníkov prítomné ďalšie slová s rovnakým koreňom, napr. *pracovítí ľudia, pracovať v strane, pracujúci ľud* alebo slová *pracovať, spolupráca, pracovníci, pracujúci, pracovisko, pracovné sily, vypracovanie, pracovitosť*. Termín práca je často skloňovaným slovom používaným so snahou apelovať na vyvíjanie činnosti smerujúcej k rozvíjaniu spoločnosti a jej politického zriadenia.

5. Lexéma „demokracia“

Poslednou zo skúmaných frekventovaných lexém vyskytujúcich sa v úvodníkoch *Pravdy* je „demokracia“. Vo vymedzenom časovom rozsahu sa v textoch nachádzala 57-krát, prevažne so zreteľom na spoločensko-politické zmeny vykonané po januári 1968 a na nastupujúci demokratizačný proces. Výskyt v priebehu celého roku konkretizuje Graf 5.

Graf 5 – Výskyt lexémy „demokracia“ v úvodníkoch *Pravdy* v priebehu roka 1968

Zvýšený výskyt sme zaznamenali v mesiacoch máj a august. V prvom prípade išlo o publikovanie textov s tematikou demokracie a demokratizácie v československej spoločnosti, pričom sa prezentovali pozitívne aj negatívne názory – kritika demokratov odznievala napr. v texte *Kto sú „priatelia ľudu“* (*Pravda*, 26. 8. 1968), ktorý svojim obsahom do značnej miery devalvoval pozitívny obraz predstaviteľov demokracie a staval ich do opozície ku komunistom. Najvyšší výskyt lexémy bol zaznamenaný dňa 23. mája v úvodníku s názvom *Tradičie našej demokracie*. Text úvodníka sa venuje problematike histórie demokracie a demokratického vývoja v Československu v dôsledku uplatňovania demokratizačného vývoja po januári 1968. Zároveň poukazuje na rozvíjanie demokratických tradícií, avšak s určitými obmedzeniami: „*Veď v terajšom obrodzovacom procese socialistickej demokracie a jej doslova revolučného posúvania dopredu nadväzujeme na všetko (ba aj obnovujeme!), čo nie je v rozpore s našimi pokrokovými národnými a štátnymi tradíciami z obdobia päťdesiatych rokov československého štátu a čo zodpovedá našim socialistickým ideálom.*“ (*Pravda*, 23. 5. 1968; zvýraznila autorka) Z toho vyplýva, že demokratický vývoj bol v spoločnosti prípustný iba do tej miery, kým nepredstavoval protirečenie s názormi považovanými vedúcou politickou stranou za pokrokové. Zároveň to bola tiež strana, ktorá určovala socialistický ideál, a teda demokratizácia v 60. rokoch bola vo svojej podstate relatívna a značne obmedzovaná, napriek tomu, že sa táto téma zdôrazňovala v mnohých textoch oficiálnej straníckej tlače v priebehu roka. Ako príklad uvedieme tie úvodníky, kde sa termín explicitne spomína a to sú *Učíme sa demokracii* (*Pravda*, 7. 2. 1968), *Tradičie našej demokracie* (*Pravda*, 23. 5. 1968) a *Kto sú „priatelia ľudu“...?* (*Pravda*, 26. 5. 1968); čo však neznamená, že by demokracia ako pojem nebola predmetom obsahu aj ďalších textov, ako úvodníkov, tak aj iných žánrov publikovaných v tlači. Druhým mesiacom s významnejším nárastom vo výskyte skúmanej lexémy bol august, počas ktorého sa publikované témy orientovali na schvaľovanie nových stanov komunistickej strany a v súvislosti s ešte prebiehajúcim demokratizačným procesom sa často odkazovalo aj k termínu demokracie.

Lexéma „demokracia“ vo význame spoločensko-politického zriadenia je kategorizovaná podľa prisudzovaných prívlastkov, napr. *meštiacka demokracia*, *proletárska demokracia* či *buržoázna demokracia*. Najčastejšie sa objavujúci prívlastkami sú *socialistická demokracia* a *vnútrostranícka demokracia*. Častými bývajú tiež lexémy vytvorené zo základu slova demokracia – demokratický,

demokratizácia, demokratizačný, demokratičnosť. V textoch sa vyskytujú v podobe národnodemokratická revolúcia, meštiackodemokratická republika, ľudovodemokratické Československo, demokratizačný proces, princíp demokratičnosti. Demokracia bola v tomto období prezentovaná ako „socialistická demokracie, čož v praxi znamenalo, že bola nahradená diktaturou proletariátu, ktorá oficiálne stranila dělnické tříde“ (Pruša, 2011, s. 84). V súvislosti s pojmom demokracie dochádza v textoch a v jazyku socializmu k uplatneniu princípu semiotickej premeny jeho znakovkej podstaty, ktorú bližšie približuje T. Váňa (2013) využívajúc tento konkrétny príklad. Zmena jazyka a jeho významu, teda kódu determinujúceho komunikáciu v spoločnosti, je charakteristickým znakom jazyka socializmu využívaného ako manipulačný nástroj na ovládnutie spoločnosti či vytvorenie jednotnej masy prijímateľov. Váňa uvádza, že v jazyku socializmu je zneužívaná kladne hodnotená konotácia pojmu demokracie, aby rovnako kladný dojem vyvolávala aj novo vytvorená terminológia. V tomto prípade ide o slovné spojenie socialistická demokracia alebo vyššie spomínaná vnútrostranícka alebo proletárska demokracia. V prípade slovenskej straníckej publicistiky sme pozorovali jav vytrácania tejto lexémy z úvodníkov. Graf 5 naznačuje dôrazný pokles od augusta až do konca roka. Po 21. auguste sa v texte objavila iba trinásťkrát, zvyčajne iba v podobe zmienky na predchádzajúce, tzv. predaugustovské obdobie. Samotný pojem nebol hlbšie rozvíjaný, ani mu nebola venovaná iná pozornosť. Fidelius (2016) podobne uvádza, že komunistická reč má tendenciu privlastňovania starých pojmov, ktorým vytvára nový význam. To je možné hodnotiť ako princíp manipulácie jazyka alebo manipulácie s jazykom. Výskum lexémy „demokracia“ však v dôsledku presného vymedzenia textovej vzorky na rok 1968 neprekračoval vytýčený rámec, a preto nie je možné všeobecne konštatovať, či k sémantickému posunu došlo.

6. Záver

Obdobie rokov 1948 – 1989 sa v prostredí vedeckej literatúry vyskytuje pod rôznym označením. Napriek nezjednotenej terminológii ich spája obsah a charakteristika na základe typu jazyka používaného v oficiálnej sfére, ku ktorej patrí aj masovokomunikačná oblasť. Používanie frekventovaných lexém, akými sú strana, práca, komunista, súdruh či demokracia predstavujú iba jednu zložku príznačnú pre skúmané obdobie. Na týchto príkladoch je pozorovateľný princíp opakovania, v jazyku socializmu vnímaný nielen ako redundantný prvok, ale aj ako manipulácia. Dominantným príkladom je lexéma strana. K ďalším charakteristickým prvkom môžeme zaradiť vytváranie sémantických opozít alebo komplementárnych dvojíc slov na príklade komunisti – nepartajní. Niektoré z lexém sa v slovnej zásobe slovenského jazyka zachovali do súčasnosti, iné získali politický či negatívny expresívny príznak ideologickosti a stali sa ideológemami. Autori zaoberajúci sa touto problematikou najmä v Českej republike poukazovali na fakt, že jazyk je nástrojom myslenia a jeho ovládnutie môže smerovať k manipulácii. Jazyk socializmu poskytuje množstvo príkladov a materiálu, ktoré tento názor podporujú. Vybrané a spracované lexikálne prvky sú jedným z možných aspektov, ktoré daná problematika v rámci vedeckovýskumnej činnosti prezentuje. Predložený príspevok považujeme za prínos k téme objasňujúci niektoré vybrané aspekty socialistického jazyka.

Poznámky

- (1) Príspevok vznikol v rámci riešenia vedeckého projektu VEGA č. 1/0598/18 *Štylistika mienkotvornej elektronickej tlače strednoprávdového a alternatívneho typu*.
- (2) Jazyk v rokoch 1948 – 1989 je autormi skúmajúcimi dané obdobie označovaný rôzne. V odbornej literatúre možno nájsť slovné spojenia socialistický jazyk, totalitný jazyk, komunistická reč a ďalšie. Napriek terminologickej nejednotnosti sú používané vo forme synonym. Pre potreby predloženého textu sme zvolili termín socialistický jazyk, resp. jazyk socializmu.
- (3) Bližšie o frekvencii vydávania analytických publicistických žánrov periodika v priebehu roku 1968 pozri MOLNÁROVÁ, Patrícia. Perspektívy vplyvu ideológie na žánre analytickej publicistiky v straníckej tlači v roku 1968. In: *XXVII. kolokvium mladých jazykovedcov. Banská Bystrica – Šachtičky 21. 11. – 23. 11. 2018*. Rukopis štúdie (v tlači).

Literatúra

- ČERMÁK, František – CVRČEK, Václav – SCHMIEDTOVÁ, Věra (eds.). 2010. *Slovník komunistické totality*. Praha : Lidové noviny, 2010. 302 s. ISBN 978-80-7422-060-9
- DAVID, Jaroslav. 2013. *Slovo a text v historickém kontextu*. Brno : Host, 2013. 323 s. ISBN 978-80-7294-999-1
- DORUĽA, Ján et al. 2003. *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava : Veda, 2003. 985 s. ISBN 80-224-0750-X
- EXNER, Otto. 1992. Některé charakteristické rysy úředního jazyka komunistické éry. In: *Naše řeč*, roč. 75, 1992, č. 2, s. 91 – 98. ISSN 0027-8203
- FIDELIUS, Petr. 2016. *Řeč komunistické moci*. Praha : Triáda, 2016. 290 s. ISBN 978-80-7474-176-0
- FINDRA, Ján. 2013. *Štylistika súčasnej slovenčiny*. Martin : Osveta, 2013. 319 s. ISBN 978-80-8063-404-9
- MACURA, Vladimír. 2008. *Šťastný věk*. Praha : Academie, 2008. 351 s. ISBN 978-80-200-1669-0
- MCQUAIL, Denis. 2009. *Úvod do teorie masové komunikace*. Praha : Portál, 639 s. ISBN 978-80-7367-574-5
- MISTRÍK, Jozef. 1997. *Štylistika*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997. 598 s. ISBN 80-08-02529-8
- MOLNÁROVÁ, Eva. 2013. *Spoločensko-politická lexika z kontrastívneho aspektu*. Banská Bystrica : Belianum, 2013. 110 s. ISBN 978-80-557-0583-5
- MOLNÁROVÁ, Patrícia. Perspektívy vplyvu ideológie na žánre analytickej publicistiky v stránickej tlači v roku 1968. In: *XXVII. kolokvium mladých jazykovedcov. Banská Bystrica – Šachtičky 21. 11. – 23. 11. 2018*. Rukopis štúdie (v tlači).
- PECIAR, Štefan (ed.). 1968. *Slovník slovenského jazyka. IV. diel*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1968. 759 s.
- PISARČÍKOVÁ, M. et al. 2004. *Synonymický slovník slovenčiny*. Bratislava : Veda, 2012. 998 s. ISBN 80-224-0801-8
- PRUŠA, Jiří. 2011. *Abeceda reálného socialismu*. Praha : Avia Consultants, 2011. 678 s. ISBN 978-80-260-0686-2
- SCHMIEDTOVÁ, Věra. 2012. *Malý slovník reálií komunistické totality*. Praha : Lidové noviny, 2012. 206 s. ISBN 978-80-7422-192-7
- SCHMIEDTOVÁ, Věra. *What did the totalitarian language in the former socialist Czechoslovakia look like*. Dostupné na: https://www.researchgate.net/publication/228548515_What_did_the_totalitarian_language_in_the_former_socialistic_Czechoslovakia_look_like [2018-12-27]
- VÁŇA, Tomáš. 2013. *Jazyk a totalitarizmus*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2013. 159 s. ISBN 978-80-7325-316-5

Dobová tlač

- Čo na prvé miesto. In: *Pravda*, 9. 1. 1968, s. 1.
- Má nás rád. In: *Pravda*, 8. 4. 1968, s. 1.
- Aktivitou za dôveru strany. In: *Pravda*, 1. 6. 1968, s. 1.
- Šípka stanov. In: *Pravda*, 20. 6. 1968, s. 1.
- Tlaky, v ktorých žijeme. In: *Pravda*, 19. 8. 1968, s. 1 – 2.
- Stanovy a ich historická inšpirácia. In: *Pravda*, 21. 8. 1968, s. 1 – 2.
- Kto sú „priatelia ľudu?...“ In: *Pravda*, 26. 8. 1968, s. 1 – 2.
- Reality nášho života. In: *Pravda*, 4. 9. 1968 s. 1.
- Jediná cesta – január. In: *Pravda*, 22. 11. 1968, s. 1.
- Predpoklady jednoty. In: *Pravda*, 3. 12. 1968, s. 1 – 2.
- Mimoriadny rok. In: *Pravda*, 30. 12. 1968, s. 1.

Summary

The aim of the paper is to characterize some of the typical aspects that are present in the language of socialism in Czechoslovakia (1948 – 1989). Language used during this period is different with regard to present lexicology or stylistics. The main influential factor was the presence of the political/communist/socialist ideology in a press. In lexicon it may be seen in different forms such as repeating of words, changes in semantics, using and manipulating of positive and negative meaning of words, creating antonyms with political lexeme and so on. The issue was researched using editorials from political newspaper *Pravda* in 1968 and literature which is cited below the text. The language of socialism was different from the language in the press nowadays. Analysed linguistics aspects were gathered and used to present one of the ways how the political ideology of the communist party in Czechoslovakia manipulated the masses through the media. However, they represent just a small piece of socialist language which was a dynamic part in a development of society in this time period.

O autorke

Patrícia Molnárová je študentkou prvého ročníka doktorandského štúdia v odbore slovenský jazyk. Autorka sa v rámci prípravy dizertačnej práce venuje problematike jazyka v politickej tlači 60. rokov na Slovensku, využívaným jazykovým prostriedkom a vplyvom spoločensko-historického kontextu na jazykové prejavy v žánroch analytickej publicistiky.

Patrícia Molnárová, Pri prameni 28, 054 01 Levoča, Slovensko